

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2021 metai

1

LI

Vilnius 2021

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2021

1

Vilnius 2021

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2021

1

Vilnius 2021

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).

Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:

<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2021
© Straipsnių autoriai, 2021

ANDRIUS JURKEVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

**LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS
RUSĖNIŠKI REGIONAI – TARP RYTŲ IR
VIDURIO RYTŲ EUROPOS**

ANOTACIJA. Istoriografijoje teigiama, kad 1387 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės branduolio žemėms tapus krikščioniškomis, šioje valstybėje prasidėjo europeizacijos procesas. Tačiau menkai atsižvelgiama į jos politinio branduolio ir periferinių regionų, kuriuos sudarė rusėniškos žemės, skirtumus. Straipsnyje tiriama, ar Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėniškose žemėse europeizacijos procesas išties prasidėjo po 1387 m. Taip pat analizuojama, kuriam Europos regionui ar regionams būtų galima priskirti šias žemes. Straipsnyje aiškinsimės, kaip XIII–XVI a. buvo suvokiama *Europa* ir kokie pokyčiai tuo metu vyko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėniškose žemėse.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Kijevo Rusia, Europa, europeizacija, vesternizacija.

ANNOTATION. It is said in historiography that when the core lands of the Grand Duchy of Lithuania became Christian in 1387, the Europeanisation process started in the state. But little account is taken of the differences between its political nucleus and the peripheral regions, which consisted of Ruthenian lands. The article investigates whether the Europeanisation process in the Ruthenian lands of the Grand Duchy of Lithuania really started after 1387. It also aims to find out which European region or regions those lands could be assigned to. For this, it seeks to clarify in the article how Europe was understood in the 13th to 16th centuries, and what kind of changes took place in the Ruthenian lands of the Grand Duchy of Lithuania during that time.

KEYWORDS: Grand Duchy of Lithuania, Kievan Rus', Europe, Europeanisation, westernisation.

Ivadas

Šiuo metu yra sukurtas ne vienas Lietuvos istorijos periodizacijos modelis. Kiekvienas jų, priklausomai nuo pasirinktų lūžio taškų ir epochų pavadinimų, formuoja savitą Lietuvos istorijos vaizdinį. Lietuvos istorikams ir visuomenei itin svarbus Edvardo Gudavičiaus sukurtas modelis, paremtas pagoniškosios ir europeizacijos (arba europėjimo) epochų Lietuvos istorijoje priešprieša. Kitaip tariant, istorikas su Lietuvos branduolio žemių katalikišku krikštu 1387 m. sieja jos pritapimą prie lotyniškosios Vakarų Europos civilizacijos (europeizacijos procesą), pasireiškusį šios civilizacijos kultūros ir vertybių sistemos perėmimu (daugiausia kaimyninės Lenkijos dėka). Lietuvos visuomenė XV–XVI a. įgijo Vidurio Europos (Vakarų Europos infracivilizacinio regiono) šalims būdingų požymių, tačiau jos europeizacija dėl vėlyvo krikšto vyko paviršutiniškai (E. Gudavičiaus „pastumtos kortų kaladės“ dėsnis)¹.

E. Gudavičiaus indėlis į Lietuvos istorijos tyrimus didžiulis, o prieš tai aptartas jo Lietuvos istorijos periodizacijos modelis iki šiol išlieka nepralenkiamas. Tačiau tenka pripažinti, kad jis daugiausia paremtas lietuvių etnoso ir jų gyvenamų žemių (kitai tariant, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) politinio branduolio, vadinto „tikrąja Lietuva“, – *Lithuania propria*) raidos analize, o LDK periferiniai regionai ir jų gyventojai iš esmės liko tyrimų lauko pakraštyje. Šių Kijevo Rusiai² kadaise priklausiusių regionų konfesinė ir etninė situacija buvo visiškai kitokia – čia dominavo stačiatikiai rusėnai³. Tad turėtume kelti klausimą, ar su 1387 m. katalikišku LDK branduolio žemių gyventojų krikštu siejamos permainos lėmė visos LDK, ar tik minėtų žemių europeizacijos procesą?

Ieškodami atsakymo į šį klausimą turėtume paminėti šiuolaikinės baltarusių istorikės Albinos Semenčuk straipsnį. Aptardama Lenkijos ir Vakarų Europos šalių įtaką LDK raiškai ši istorikė tiek pat dėmesio skyrė šiandieninei Lietuvai ir Baltarusijai priklausančioms

¹ Aptarta E. Gudavičiaus Lietuvos europeizacijos koncepcija detaliausiai pristatyta šiuose jo darbuose: E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999; tas pats, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius, 2002; tas pats, *Istorijos inžinierius. Edvardo Gudavičiaus tekstai apie Lietuvą, Europą ir pasaulį*, sud. A. Švedas, Vilnius, 2019.

² Suomų mokslininkas Jukka Korpela Kijevo Rusiją suvokia „kaip valstybinį darinį arba Riurikaičių valdžios kompleksą, egzistavusį tarp 862 ir 1125 m.“ J. K o r p e l a, *Das Kiever Russland – eine historiographische Fiktion?*, *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, red. A. Nikžentaitis... [et al.], Vilnius, 2008, p. 131, 147. Net kai Kijevo Rusia suskilo į atskiras ir pusiau atskiras (dalines) kunigaikštystes, Rusios kaip stačiatikių rytų slavų gyvenamos erdvės samprata išliko. E. Gudavičius, Gudai, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas... [et al.], Vilnius, 2001, p. 198.

³ Sekdami Dariumi Baronu, terminus „rusėnas“ / „rusėniškas“ taikysime kalbėdami apie stačiatikius rytų slavus ir jų gyvenamas teritorijas; žr. Д. Б а р о н а с, *Католичество и православие в едином пространстве Великого княжества Литовского, XV – нач. XVI в.*, *Религия и русь, XV–XVIII вв.* (сер. *Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени*), отв. сост. А. В. Доронин, Москва, 2020, с. 21, 2 puoroda.

teritorijoms. Savo tyrime ji rėmėsi slavisto Riccardo Picchio sukurtais terminais *Slavia romana* ir *Slavia orthodoxa*, kuriais šis apibrėžė katalikų (pirmasis terminas) ir stačiatikių (antrasis terminas) slavų kultūrinės erdves⁴. Pagal A. Semenčuk, europeizacijos procesas po 1387 m. apėmė ne tik LDK politinį branduolį, bet ir rusėniškas žemes (t. y. visą valstybės teritoriją). LDK rusėniškos žemės esą priklausė *Slavia orthodoxa* erdvei, tačiau laikui bėgant įgavo vis daugiau *Slavia romana* erdvei būdingų bruožų⁵.

A. Semenčuk pasirinkimas aktualizuoti *Slavia romana* ir *Slavia orthodoxa* erdvių sąveiką (kaip ir šių sąvokų pasirinkimas) atrodo perspektyvus, tačiau jos plėtojamam LDK europeizacijos diskursui galima prikišti rimtą trūkumą – Lenkijos ir Vakarų Europos šalių įtaka LDK vertinama apibendrintai, pernelyg nesigilinant į LDK viduje egzistavusius etnokonfesinius, kultūrinius, politinius ir ekonominius skirtumus. Kitaip tariant, istorikei nekilo minčių, kad europeizacijos procesas paskiruose LDK regionuose galėjo vykti nevienodu tempu arba išvis nevykti. Dar daugiau, A. Semenčuk visiškai nesirėmė anksčiau pasirodžiusiais E. Gudavičiaus darbais, kurie nagrinėjant šios istorikės pasirinktą temą gali būti laikomi monumentaliais. Tad tenka konstatuoti ir A. Semenčuk įdirbio stoką.

Atsižvelgus į šiandieninę istoriografijos būklę tenka konstatuoti, kad europeizacijos sampratos taikymas LDK rusėniškų žemių raidos pažinimui iki šiol išlieka problemiškas. Šių žemių, kaip ir visos LDK, padėtį Europoje nelengva įvertinti. Pasirinkę straipsnio objektą – LDK rusėniškų regionų padėtį Europos civilizacijos atžvilgiu XIII–XVI a. – keliame tokius klausimus: 1) ar LDK rusėniškose žemėse europeizacijos procesas išties prasidėjo valstybės branduolio žemėms 1387 m. tapus krikščioniškomis; 2) kuriam Europos regionui ar regionams būtų galima priskirti LDK rusėniškas žemes. Siekiant įvertinti šių žemių vietą Europoje, būtina išsiaiškinti, kaip buvo suvokiama *Europa* mūsų tiriamuoju laikotarpiu. Taip pat svarbu identifikuoti svarbiausius pokyčius rusėniškose LDK žemėse po 1387 m. ir aptarti jų reikšmę europeizacijos sampratos kontekste.

Europa ir jos regionai

Egzistuoja įvairūs kriterijai, kuriais remdamiesi mokslininkai mėgina apibrėžti Europos ribas. Vienas populiariausių yra religija. Toks pasirinkimas, mėginant bent apytiksliai nustatyti viduramžių Europos ribas, turi pagrindo, nes *Europa* sąvoka

⁴ Apie R. Picchio koncepciją plačiau žr. Р. П и к к и о, *Slavia Orthodoxa: Литература и язык* (сер. *Studia Philologica*), Москва, 2003.

⁵ А. А. С е м е н ч у к, Европеизация Великого Княжества Литовского, *Вестник Полоцкого дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя А. Гуманітарныя навукі = Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки = Herald of Polotsk State University. Series A. Humanity sciences*, 2019, № 1, с. 30–42.

XIV–XVIII a. pamažu pakeitė ankstesnes *krikščioniškojo pasaulio* ir *krikščioniškosios bendrijos* sąvokas⁶. Viduramžių Europos visuomenėje krikščioniškoji religija užėmė išskirtinę vietą⁷, tuo metu susiformavo tai, ką galima pavadinti „krikščioniškos religijos ir kultūros pasauliu“⁸. Todėl nenuostabu, kad Europos civilizacija dažnai vadinama krikščioniškąja civilizacija⁹.

Mėginant išskirti atskirus Europos istorinius regionus¹⁰ taip pat dažnai pasitelkiamas religijos kriterijus. Istoriografijoje jau susiformavo tradicija Vakarų Europą sieti su šio žemyno katalikiškais ir (nuo XVI a.) protestantiškais, o Rytų Europą – su stačiatikiškais kraštais. Žymus XX a. lenkų istorikas Oskaras Haleckis yra aptaręs tokio skirstymo trūkumus¹¹. Tačiau reikia pripažinti, kad Europoje viduramžiais išryškėję religiniai skirtumai (1054 m. schizma) tiesiogiai susiję su jos kultūrinės bei politinės tradicijos skirtumais¹². Atsižvelgiant į juos, krikščioniškoji Europos civilizacija skiriama į lotyniškąją Vakarų Europos ir bizantiškąją Rytų Europos civilizacijas¹³.

Taigi XIV a. pabaigoje, kai pagonių lietuvių gyvenamos LDK branduolio žemės tapo katalikiškomis, lotyniškąją Vakarų Europos civilizaciją galima sieti su katalikybės paplitimo arealu, o bizantiškąją Rytų Europos civilizaciją – su stačiatikybės paplitimo arealu. Tokiu atveju logiška teigti, kad iki XIV a. pabaigos pagonių lietuvių žemės civilizaciniu požiūriu nepriklausė Europai¹⁴.

Istoriografijoje Europa dažnai skirstoma ne tik į Vakarų ir Rytų, bet ir į dar smulkesnius regionus¹⁵. Siekiant suvokti LDK ir jos rusėniškųjų teritorijų vietą Europoje, ypač

⁶ N. Davies, *Europa: istorija*, iš anglų kalbos vertė L. Tamas ir V. Petrukaitis, Vilnius, 2002, p. 27.

⁷ P. S. Wandycz, *Laisvės kaina. Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties*, iš anglų kalbos vertė A. Sabonis, Vilnius, 1997, p. 22; S. C. Rowell, *Lietuva – krikščionybės pylimas?: Vienos XV amžiaus ideologijos pasisavinimas, Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*, sud. D. Staliūnas, Vilnius, 2002, p. 17–32.

⁸ *Lietuvos istorija*, t. IV: J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, Vilnius, 2009, p. 14.

⁹ O. Halecki, *Europos istorijos ribos ir skirstymai*, iš anglų kalbos vertė N. Babinskas, Vilnius, 2014, p. 85.

¹⁰ Apie pagrindines istorinio regiono sampratas žr. N. Babinskas, *Analitinės istorinės regionistikos paradigmos. Metodologinė-istoriografinė studija*, Vilnius, 2019, p. 37–39.

¹¹ Žr. O. Halecki, *Europos istorijos...*, p. 182–187.

¹² E. Przekop, *Rzym–Konstantynopol. Na drogach podziału i pojednania*, Olsztyn, 1987, s. 11; S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, 2003, p. 157–163; L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa, 2010, s. 265.

¹³ E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 21.

¹⁴ A. Bumblauskas, *Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio, Lietuvos istorijos studijos*, 1996, t. 3, p. 21; tas pats, *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 272.

¹⁵ Žr. O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, Second Edition, Edited by A. L. Simon, Florida, 1980; J. Szűcs, *The Three Historical Regions of Europe: An outline*,

aktualus Vidurio Europos konceptas. Kai kurie istorikai LDK po 1387 m. priskiria Vidurio Europos rytinei daliai – Vidurio Rytų Europai¹⁶. Pats šis regionas dažnai traktuojamas kaip lotyniškosios Vakarų Europos civilizacijos periferija, o be LDK jam priskiriamos šalys, X–XI a. priėmusios krikštą iš Romos (Čekija, Lenkija, Vengrija, Kroatija)¹⁷. Taigi Vidurio Rytų Europą būtų galima apibūdinti kaip lotyniškosios kultūros ir (po 1054 m. krikščioniškąją bendruomenę suskaldžiusios schizmos) katalikybės sklaidos arealą. Ne veltui lenkų istorikas Jerzy Kłoczowski praminė šį regioną „jaunesniąja Europa“¹⁸.

Kijevo Rusia pasuko kitu keliu nei vakariniai jos kaimynai. Jos valdovas Vladimiras Sviatoslavičius apie 988 m. krikštą priėmė ne iš Romos, o iš Bizantijos. Buvo suformuota Konstantinopolio patriarchui pavaldi Kijevo metropolija, apėmusi Kijevo Rusios žemes¹⁹. XX a. vengrų istoriko Jenő Szűcs'o pastebėjimai apie Vladimiro Sviatoslavičiaus

Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1983, Vol. 29, No. 2/4, p. 131–184; W. Conze, *Ostmitteleuropa. Von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert*, zweite, unveränderte Auflage, Herausgegeben und mit einem Nachwort von K. Zernack, München, 1993; J. Kłoczowski, *East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region*, translated by Ch. Garbowski, Lublin, 1995; *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 14; J. Kłoczowski, *Europa. Rzeczpospolita wielu narodów. Świadectwa, wywiady, przemówienia i szkice z lat 1990–2012*, Lublin, 2012, s. 23–39, 201–254; *Lietuvos istorija*, t. V: J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, *Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*, Vilnius, 2013, p. 48–49; J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia jako przedmiot badań, Kwartalnik Historyczny*, 2013, Rocznik CXX, 2013, 4, s. 833–843; O. Halecki, *Europos istorijos...*, p. 201–221.

¹⁶ P. S. Wandycz, min. veik., p. 12; E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 416; A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 278; tas pats, *Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu, Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 17, p. 20; *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 15; *Lietuvos istorija*, t. V, p. 50.

¹⁷ P. S. Wandycz, min. veik., p. 18; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa: Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa, 1998, s. 11, 86; A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 272.

¹⁸ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa...*, s. 11.

¹⁹ Plačiau apie Kijevo Rusios valdovo Vladimiro Sviatoslavičiaus krikšto aplinkybes ir laiką, Kijevo metropolijos atsiradimą ir struktūrą žr.: I. Ševčenko, *Byzantine Roots of Ukrainian Christianity (The Millennium Series)*, Cambridge, Massachusetts, 1984; Я. Н. Щапов, *Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X–XII в., Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1985 год*, отв. ред. А. П. Новосельцев, Москва, 1986, с. 58–62; A. Poppe, *Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings, Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. XII/XIII, 1988/1989: *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*, p. 488–504; A.-E. N. Tachiaos, *The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity, Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. XII/XIII, 1988/1989, p. 430–445; P. Tolochko, *Volodimer Sviatoslavič's Choice of Religion: Fact or Fiction?, Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. XII/XIII, 1988/1989, p. 816–829; I. Ševčenko, *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century (The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research monograph series; 1)*, Edmonton; Toronto, 1996, p. 46–55; R. Girkontas, *LDK stačiatikių bažnyčios ištakos. Kijevo metropolijos formavimosi ir struktūralizacijos X–XIII a. politinis aspektas, Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui*, vnt. red. I. Valikonytė, Vilnius,

krikšto reikšmę neleidžia teigti, kad šio valdovo sprendimas priimti krikštą iš Bizantijos būtų lėmęs staigų Kijevo Rusios atitolimą nuo Vakarų Europos valstybinių ir socialinių struktūrų plotnėje²⁰. Tas pats pasakytina ir apie kultūrinius ryšius. Po 1054 m. schizmos, suskaldžiusios krikščioniškąjį pasaulį į katalikų ir stačiatikių konfesijas, į vakarus nuo Kijevo Rusios buvusiose Europos šalyse dominavo katalikybė, o Kijevo Rusioje, Bizantijoje ir daugelyje kitų Balkanų pusiasalio šalių – stačiatikybė. Atskirtis tarp katalikų ir stačiatikių bėgant amžiams gilėjo, tačiau abipusė sąveika ir kultūrinės įtakos neišnyko²¹. Be to, O. Haleckis pažymi, kad 1054 m. schizma ne iš karto paveikė Kijevo Rusios žemes²².

Nors Kijevo Rusios orientacija į Bizantiją ir atitolimas nuo katalikiškų Europos šalių neišryškėjo staiga, laikui bėgant ši tendencija tapo akivaizdi. XII a. pabaigoje atskirtis tarp Rytų ir Vidurio Rytų Europos šalių jau neabejotinai egzistavo²³. Prie bizantiškosios kultūros plėtos (bizantizacijos) Rusioje labai prisidėjo Stačiatikių bažnyčios veikla²⁴. LDK valdovai prijungtose Rusios žemėse nevaržė stačiatikybės ir Stačiatikių bažnyčios veiklos²⁵, netgi galime kalbėti apie tam tikrą stačiatikiškų regionų įtaką pagoniškom

2001, p. 43–66; A. P o p p e, The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300, *Harvard Ukrainian Studies*, 2001, Vol. XXI, No. 3/4, December 1997, p. 311–392; В. Я. П е т р у х и н, Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в., *Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия* (сер. *Studia historica*), отв. ред. Б. Н. Флоря, Москва, 2002, с. 60–132; Б. Н. Флоря, *У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век)* (сер. *Славянская библиотека*), Санкт-Петербург, 2004, с. 11–14; В. М. Р и ч к а, «...И просвяти то крещеньем святым» (*Християнізація Київської Русі*), Київ, 2013, с. 83–113; A. G i l, I. S k o c z y l a s, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów, 2014, s. 49–56; В. Я. П е т р у х и н, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*, изд. 2-е, исправленное и дополненное, Москва, 2014, с. 380–413; І. Ш е в ч е н к о, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку 18 століття*, авторизований переклад з англійської: М. Габлевич, наукова редакція: А. Ясіновський, Львів, 2014, с. 55–66; D. K. P r e s t e l, Vladimir's Conversion to Christianity: Divine Providence and the Taking of Kherson, *The Tapestry of Russian Christianity: Studies in History and Culture* (Ser. *Ohio Slavic Papers*, Vol. 10. *Eastern Christian Studies*, Vol. 2), ed. by N. Lupinin, D. Ostrowski and J. B. Spock, Columbus, Ohio, 2016, p. 1–21.

²⁰ J. S z ũ c s, min. veik., p. 151–152.

²¹ J. I s a j e w i c z, Post-Byzantine and Latin Civilizations in East-Central Europe: Zones of Coexistence and of Mutual Influence, *East-Central Europe's Position within Europe. Between East and West = L'Europe du Centre-Est dans l'espace européen. Entre l'Est et l'Ouest*, edited by J. Kłoczowski, Lublin, 2004, p. 191–207.

²² O. H a l e c k i, *Borderlands of...*, p. 58.

²³ M. F o n t, The emergence of East Central Europe and approaches to internal differentiation, *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective. From Frontier Zones to Lands in Focus*, Edited by G. Jaritz and K. Szende, London and New York, 2016, p. 24–36.

²⁴ J. K ł o c z o w s k i, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa, 1984, s. 199.

²⁵ J. N i k o d e m, *Litwa (Seria Początki Państw)*, Poznań, 2018, s. 445.

LDK žemėms²⁶ ir, Dariaus Barono žodžiais tariant, „Lietuvos svyravimą tarp lotyniškosios ir bizantiškosios civilizacijos kultūrinių arealų“²⁷. LDK santykis su šiuo arealu pasireiškė dar ir tuo, kad XIV a. Lietuvos kunigaikščiai užmezgė pirmuosius tiesioginius kontaktus su Bizantijos imperatoriais ir Konstantinopolio patriarchais, tarpusavio ryšiai išliko aktualūs ir vėlesniais laikais²⁸. Taigi pagonių Lietuvos didžiųjų kunigaikščių valdymo laikais šios valstybės rusėniškosios teritorijos, remiantis anksčiau aptartais teiginiais, turėtų būti laikomos bizantiškosios Rytų Europos civilizacijos dalimi.

Nekelia abejonių tai, kad viduramžiais tiek lotyniškoji Vakarų Europos, tiek ir bizantiškoji Rytų Europos civilizacija įgijo ryškiają konfesinę išraišką. Tačiau šių civilizacijų kitiškumą turėtume aiškinti ne tik konfesiniais, bet ir kultūros, socialinių santykių bei ūkio skirtumais²⁹. Kaip ir religija, šie aspektai mums labai aktualūs siekiant suvokti LDK rusėniškose žemėse po 1387 m. vykusius pokyčius ir procesus.

LDK rusėniškų žemių konfesinė padėtis

Po to, kai 1386 m. buvo pakrikštytas LDK valdovas Jogaila, taip pat pakrikštyti ir valstybės branduolio gyventojai (1387 m.). Tuo metu LDK rusėniškose žemėse staigių konfesinių pokyčių nebuvo. Jose XV a. ir toliau dominavo stačiatikybė su sava liturgija, Stačiatikių bažnyčia, nors patyrusi įvairių sunkumų, tęsė savo veiklą, ryšiai su Konstantinopolio patriarchu nebuvo nutraukti.

Vis dėlto pasikeitusi LDK valdovų konfesija (o kartu ir politinė orientacija) sudarė prielaidas laipsniškiems pokyčiams. XV a. pradžioje Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas aktyviai kišosi į Kijevo metropolijos reikalus. Po Kijevo metropolito Kiprijono mirties Vytautas ėmė siekti, kad metropolitu būtų paskirtas jam palankus Polocko vyskupas Feodosijus. Vis dėlto Konstantinopolio patriarchas metropolitu paskyrė promaskvietiškos

²⁶ A. Bumbauskas, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 112; S. Temčina, *Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, vyr. red. V. B. Pšibilskis, Vilnius, 2008, p. 137; R. Cicėnienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. antrosios pusės): Daktaro disertacija*, Vilnius, 2011, p. 30–32.

²⁷ D. Baronas, *Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a.*, *Lietuvos valstybės susikūrimas...*, p. 257, 276.

²⁸ S. C. Rowell, *Naujieji kryžiaus žygiuotojai: LDK ir Bizantijos santykiai XIV–XV a. sandūroje. Ar Vytautas Didysis buvo Lietuvos kryžiaus žygių prieš turkus bei totorius pradininkas?*, *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje. Mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. R. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 181–205; D. Baronas, *Bizantija ir Lietuva. Saugus atstumas, atsargus bendrumas*, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, nr. 2, p. 103–108.

²⁹ Žr. A. Andrijauskas, *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija*, Vilnius, 2001, p. 488; E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais...*, p. 17, 218; tas pats, *Istorijos inžinierius...*, p. 38, 103.

politinės orientacijos kandidatą – Fotijų. Todėl Vytautas ėmė siekti, kad būtų išrinktas atskiras Kijevo metropolitas LDK ir Lenkijos stačiatikiams. 1415 m. lapkričio 15 d. LDK ir Lenkijos stačiatikių arkivyskupas ir vyskupas Naugarduke Kijevo metropolitu išrinko Vytauto remiamą bulgarų kilmės vienuolį Grigalių Camblaką. Anksčiau paskirtas Kijevo metropolitu Fotijus nepripažino 1415 m. lapkričio 15 d. įvykusių rinkimų ir ekskomunikavo Camblaką, tačiau, nepaisant to, šis tapo realiai pareigas atliekančiu LDK ir Lenkijos stačiatikių metropolijos vadovu (Kijevo metropolito pareigas ėjo 1415–1419/20 m.)³⁰.

Vytauto inicijuota G. Camblako išrinkimo Kijevo metropolitu akcija buvo ne pirmas bandymas sukurti atskirą LDK stačiatikių metropoliją. Tokių mėginimų būta dar XIV a., valdant Lietuvos didiesiems kunigaikščiams Gediminui ir Algirdui³¹. Tačiau Camblako išrinkimas Kijevo metropolitu išskirtinis tuo, kad jis chronologiškai sutapo su katalikų ir stačiatikių bažnytinės unijos planų aktualizavimu tarptautinėje plotmėje. 1417 m. Lenkijos karalius Jogaila ir Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas nusiuntė Konstanco bažnytiniam susirinkimui (1414–1418 m.) laišką dėl galimybės sudaryti tokią uniją, o 1418 m. į šį susirinkimą tuo pačiu reikalu nuvyko G. Camblakas. Visgi bažnytinės unijos sudarymą Konstanco bažnytinis susirinkimas atidėjo ateičiai. Camblakui grįžus į LDK bažnytinės unijos sudarymo planai kuriam laikui nuėjo į antrą planą, o jam mirus atskira LDK ir Lenkijos stačiatikių metropolija nustojo egzistavusi³². Palankesnės sąlygos tokios metropolijos sukūrimui ir bažnytinės unijos planų įgyvendinimui susidarė tik po Vytauto mirties (t. y. po 1430 m.).

O. Haleckis, kalbėdamas apie stačiatikybę, akcentavo skirtį tarp tų regionų, kurie buvo linkę pritarti religiniam susivienijimui su Roma, ir tų, kurie šią idėją visuomet atmesdavo³³. Pritarę šiai skirčiai iškart galime pastebėti požiūrio į religinį susivienijimą skirtumus LDK ir Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – MDK). Lietuvos didieji kunigaikščiai aktyviai palaikė bažnytinės unijos idėją ir ragino tai daryti LDK stačiatikių arkivyskopus bei vyskopus³⁴. O MDK įsitvirtino neigiamas požiūris į šią idėją ir Flo-

³⁰ *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 209–210; A. Gil, I. Skoczylas, min. veik., p. 76–77; Ю. Ю. Афанасенко, *Митрополит Григорий Цамблак в общественно-политической и церковной жизни Восточной Европы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Минск, 2016, с. 69–94.

³¹ *Lietuvos istorija*, t. III: D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų, Vilnius, 2012, p. 462–464.

³² *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 210, 212–214; T. Graf, Sobór w Konstancji wobec monarchii polsko-litewskiej, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 2014, nr. 141, z. 2: *Unia horodelska 1413*, s. 511–529; A. Namonow, Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstancji (1418), *Latopisy Akademii Supraskiej*, 2014, vol. 5: *Synody Cerkwi prawosławnej w I Rzeczypospolitej*, s. 41–56.

³³ O. Halecki, *Europos istorijos...*, p. 185.

³⁴ Apie Lietuvos didžiųjų kunigaikščių santykį su bažnytinės unijos idėja XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje žr. D. Baronas, S. C. Rowell, *The Conversion of Lithuania From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius, 2015, p. 366–402.

rencijos bažnytiniame susirinkime 1439 m. sudarytą bažnytinę uniją, apjungusią graikų ir lotynų apeigų bažnyčias³⁵. XV a. viduryje gyvenę krikščionys intelektualai, domėjėsi Rytų ir Vidurio Europos kraštais, dar įžvelgė LDK ir MDK stačiatikių kultūrinę ir religinę bendrystę³⁶, tačiau šis suvokimas laikui bėgant ėmė nebeatitikti realios padėties. Gilėjant prieštaravimams, maskvėnai Kijevo metropolitu 1448 m. savavališkai paskyrė Riazanės ir Muromos vyskupą Joną³⁷, nors kanoniškai išrinktas metropolitas tuo metu buvo bažnytinę uniją priėmęs Izidorius. 1451 m. sausio 31 d. Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras oficialiai pripažino Joną Kijevo metropolitu³⁸, tačiau tai nepadėjo išsaugoti Kijevo metropolijos vienybės. Galutinai Kijevo metropolija skilo į Kijevo ir Maskvos metropolijas Konstantinopolio patriarchui unitui Grigaliui III Mammai 1458 m. įšventinus Kijevo metropolitu kitą unitą – Grigalių Bulgara³⁹. Buvo suformuota atskira nuo Maskvos Kijevo metropolija, į kurios sudėtį įėjo LDK ir Lenkijos teritorijoje buvusios stačiatikių arkivyskupijos ir vyskupijos. Įvykus skilimui Maskvos metropolija ėmė vis labiau tolti nuo Kijevo metropolijos. MDK ėmė formuotis suvokimas, jog stačiatikybė yra susijusi

³⁵ O. H a l e c k i, *From Florence to Brest (1439–1596)*, Rome, 1958, p. 62–64; В. С. З е м а, Флорентийська унія та автокефалія церкви, *Український історичний журнал*, 2003, № 1, с. 53–67; tas pats, Флорентийская уния и автокефалия Московской церкви. Некоторые наблюдения над нарративными источниками, *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union Soviétique, Etats indépendants*, 2005, vol. 46, No. 1–2, p. 397–409; Е. В. Р у с и н а, Флорентийская уния и русь: этнокультурный аспект, *Религия и русь, XV–XVIII вв.*..., с. 32–34.

³⁶ Antai iš Bizantijos kilęs istorikas Laonikas Chalkokondilas, kūręs XV a. viduryje, savo veikale „Istorijos išdėstymas“ aprašė Sarmatijos regioną, kuriam priskyrė Rusios žemes. Šį regioną, anot istoriko, sudarė Baltoji Sarmatija (Naugardas) ir Juodoji Sarmatija (Maskva, Kijevas, Tverė). Sarmatijos gyventojams esą buvo būdinga sarmatų kalba, religija ir papročiai; žr. *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, ad fidem codicum recensuit, emendavit annotationibusque criticis instruxit Eugenius Darkó*, t. I: *prefationem, codicum catalogum et libros I–IV, continens* (sor. *Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum a Collegio philologico classico Academiae litterarum Hungaricae publici iuris factae*), Budapestini, 1922, o. 122–123; А. В. М а р т ы н ю к, Восточная Европа середины XV века в сочинении Лаоника Халкокондила, *ALBA RUSCIA: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*, ред. А. В. Мартынюк, Москва, 2015, с. 126.

³⁷ Apie šį įvykį plačiau žr. О. А. А б е л е н ц е в а, *Митрополит Иона и установление автокефалии Русской Церкви*, С.-Петербург, 2009; Е. И. М а л е т о, *Средневековая Русь и Константинополь. Дипломатические отношения в конце XIV – середине XV в.* (сер. *Новейшие исследования по истории России*, вып. 13), Москва, 2018, с. 107–108.

³⁸ *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, т. 6: *Памятники древнерусского канонического права*, ч. 1 (*Памятники XI–XV в.*), Санкт Петербург, 1880, док. № 67, стлб. 563–566.

³⁹ А. P l i g u z o v, On the Title “Metropolitan of Kiev and All Rus’”, *Harvard Ukrainian Studies*, 1992, Vol. XV, No. 3/4, December 1991, p. 344. Skilimą, be kita ko, liudija ir skirtingų Kijevo bei Maskvos metropolitų titulų atsiradimas; žr. О. P r i t s a k, Kiev and All of Rus’: The Fate of a Sacral Idea, *Harvard Ukrainian Studies*, 1987, Vol. X, No. 3/4, December 1986: *Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe*, p. 286.

būtent su šia valstybe⁴⁰. Tai sudarė prielaidas Maskvos kaip trečiosios Romos idėjos susiformavimui XVI a. pirmoje pusėje⁴¹. Šią Maskvos didžiųjų kunigaikščių puoselėtą idėją galime traktuoti kaip visų buvusios Kijevo Rusios žemių suvienijimo programą, kaip suvokimą, kad LDK rusėniškos teritorijos turėtų priklausyti MDK⁴².

XVI a. LDK rusėnų ir MDK gyventojų identitetas jau akivaizdžiai skyrėsi⁴³. Tuo metu kūręs Mykolas Lietuvis savo veikale „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“

⁴⁰ R. Černius, Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės Unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje, *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 236–237; Б. Н. Флорья, Западнорусская митрополия, *Православная энциклопедия*, 2008, т. XIX, с. 612–615.

⁴¹ Apie šią idėją plačiau žr. О. Оглобин, *Московська Теорія III Риму в XVI–XVII стол.* (сер. *Теорія Третього Риму. Збірник праць членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі*, ред. І. Мірчук), Мюнхен, 1951; D. Strémoukhouff, Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine, *Speculum*, Jan., 1953, Vol. 28, No. 1, p. 84–101; D. B. Rowland, Moscow – The Third Rome or the New Israel?, *The Russian Review*, Oct., 1996, Vol. 55, No. 4, p. 591–614; Н. В. Синицына, *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*, Москва, 1998; R. Černius, Konfesinis ir politinis..., p. 237–239; А. С. Мылъников, Мифологема «Кесарь Август» и «Москва – третий Рим», или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира, *Славяне и их соседи*, 2004, вып. 11: *Славянский мир между Римом и Константинополем*, с. 184–208; В. М. Ричка, «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі), Київ, 2005, с. 196–210; J. Kazimierz Z, *Zrozumieć Rosję. Uniwersalizm w kulturze Rusi od IX do XVI wieku*, Kraków, 2008, s. 210–211; Е. А. Бауэр, *Идея «Москва – третий Рим» в русской общественной мысли конца XV – начала XVII вв. Отечественная историография XX столетия. Монография*, Нижневартовск, 2011; О. Дзярнович, В. Бырлэдьяну, Л. Тимошенко, *Сны о Византии? Место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Поезничья Центрально-Восточной Европы*, Вильнюс, 2014, с. 29; J. Kiaupienė, *Tarp Romos ir Bizantijos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės kultūros aukso amžius. XV a. antroji pusė – XVII a. pirmoji pusė*, Vilnius, 2016, p. 55–56.

⁴² Plačiau apie MDK puoselėtas visų buvusios Kijevo Rusios žemių suvienijimo idėjas žr. F. Koneczny, Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej, *Ateneum wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego*, 1926, rok 3, z. 10–11, s. 194–264; J. Pełenski, The Origins of the Official Muscovite Claims to the “Kievan Inheritance”, *Harvard Ukrainian Studies*, 1977, Vol. I, No. 1, March 1977, p. 29–52; tas pats, The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan “Imperial Inheritance”, *Harvard Ukrainian Studies*, 1984, Vol. VII, 1983: *Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, p. 520–531; D. Kuolys, *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija. Pirmoji knyga: Respublikos steigimas*, Vilnius, 2009, p. 119–122; H. Grala, Rzeczpospolita wobec pretensji Moskwy/Rosji do ziem ruskich, *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Ł. Adamski, Warszawa, 2017, s. 19–58; X. Граля, «Ruś nasza» vs. Московия. Наследие Древней Руси как инструмент дипломатии Польско-литовского государства XVI – первой половины XVII в., *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не) единства* (сер. *Post-Древняя Русь: у истоков націй Нового времени*), отв. сост. А. В. Доронин, Москва, 2017, с. 215–241.

⁴³ Žr. X. Граля, Была ли «Святая Русь» «местом памяти» руси Речи Посполитой?, *«Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в.* (сер. *Post-Древняя Русь: у истоков націй Нового времени*), отв. ред. А. В. Доронин, Москва, 2019, с. 260–291.

vaizdžiai teigė, kad „maskvėnai, susipykę su kuo nors iš savųjų, keikiasi sakydami: „Kad tu pavirstum Romos, arba lenkų, tikėjimo žmogumi“. Taip jie to tikėjimo nekenčia“⁴⁴. Tuo tarpu LDK kai kurie įtakingesni rusėnai XV a. pabaigoje – XVI a. tapo unitais. Antai smolenskietis Ivanas Semionovičius Sapiega gimė stačiatikiškoje šeimoje, tačiau suaugęs pripažino Florencijos bažnytinę uniją ir tapo unitu⁴⁵. Sapiegos unitiškas pažiūras liudija ir tai, kad jo funduota bažnyčia Ikažnėje buvo skirta ir katalikų, ir stačiatikių apeigoms⁴⁶. Be to, jis 1501 m. Romoje gavo riteriškus šventimus⁴⁷. Tai rodo, kad riterių kultūra, kuri laikytina Vakarų ir Vidurio Europos šalių reiškiniu, nebuvo svetima ir įtakingiems LDK rusėnams⁴⁸. Dar daugiau, 1508 m. LDK kilusio Mykolo Glinskio inicijuoto maišto nesėkmė⁴⁹ aiškiai parodo, kad Maskvos didžiųjų kunigaikščių puoselėta Maskvos kaip trečiosios Romos idėja daugumai LDK rusėnų buvo svetima. Galime teigti, kad MDK formavosi savita vertybių sistema⁵⁰, stačiatikybę tiesiogiai siejanti su pavaldumu Maskvos didžiajam kunigaikščiui. Kita vertus, LDK rusėnų elito pastangos surasti savo kilmės šaknis Romos istorijoje rodo, jog XVI a. vyko sparti LDK visuomenės politinė ir kultūrinė integracija, sudariusi sąlygas rusėnų elitui tapti politinės lietuvių tautos dalimi⁵¹.

Tuo pačiu laikotarpiu reikšmingi pokyčiai vyko Vakarų Europoje. Prasidėjusi reformacija lėmė protestantiškosios srovės susiformavimą ir jos priešpriešą katalikybei. O. Haleckis pažymi, kad tuo metu religinės doktrinos ir bažnytinės organizacijos požiūriu

⁴⁴ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius = Sources of Baltic religion and mythology*, II: *16th century = Quellen der baltischen Religion und Mythologie*, II: *16. Jahrhundert*, sudarė / compiled by / Zusammenstellung von N. Vėlius, Vilnius, 2001, p. 404.

⁴⁵ Anot Remigijaus Černiaus, Ivanas Semionovičius Sapiega unitu tapo 1491 m., o anot Marios Michalewiczowos, – 1501 m. Plg. M. Michalewiczowa, Sapieha (Sopieha, Sopięzyc, Sopiha) Iwan (Iwaszko, Jan), *Polski słownik biograficzny*, 1993, t. 34/4, z. 143 (Sanguszko Dymitr – Sapieha Jan), s. 614; R. Černius, *Konfesinis ir politinis...*, p. 249. Sprendžiant pagal Genutės Kirkienės pateiktus duomenis (G. Kirkiėnė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*, Vilnius, 2008, p. 56), teisinga būtų R. Černiaus nurodyta data.

⁴⁶ R. Černius, *Konfesinis ir politinis...*, p. 252.

⁴⁷ R. Petrauskas, *Riteriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje, Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, sud. D. Antanavičius, D. Baronas, red. kolegija: D. Antanavičius... [et al.], Vilnius, 2008, p. 102.

⁴⁸ Apie riterių kultūrą LDK plačiau žr. R. Petrauskas, *Riteriai...*, p. 91–113.

⁴⁹ Plačiau apie šį maištą žr. M. M. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* (сер. *Исторические исследования*), издание второе, исправленное и дополненное, Москва, 2010, с. 139–153.

⁵⁰ Vienas žymiausių civilizacijų ir kultūrų tyrėjų anglų istorikas Arnoldas J. Toynbee Rusiją netgi laikė atskira civilizacija, atskilusia nuo bendro stačiatikybės kamieno; A. J. Toynbee, *A Study of History. Abridgement of Volumes I–VI by D.C. Somervell*, New York; London, 1947, p. 566.

⁵¹ A. Bumblauskas, *Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, p. 22; tas pats, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 206; J. Kiaupienė, *min. veik.*, p. 98–99.

katalikybė turėjo kur kas daugiau bendro su stačiatikybe nei su protestantizmu⁵². Tačiau tai, istoriko pastebėjimu, nelėmė Vakarų Europos civilizacijos susiskaldymo⁵³. Galime pridurti, kad tiek katalikiškose, tiek ir protestantiškose Vakarų Europos šalyse XVI a. aiškiai matomi tokie ankstyvieji modernėjimo reiškiniai kaip humanizmas ir Renesansas⁵⁴, jas vienijo bendros socialinės ir ekonominės raidos tendencijos.

Taigi peršasi mintis, kad katalikybė XVI a. (priešingai nei iki tol) jau nebebuvo Vakarų Europos civilizacijos vertybių sistemos pagrindas. Kita vertus, istoriografijoje egzistuoja požiūris, kad Vakarų ir Vidurio Europoje XVI a. visos reformuotosios Bažnyčios (ir katalikai, ir evangelikai) kūrė ankstyvųjų naujųjų laikų krikščionybės variantą, atitinkantį kintančios visuomenės poreikius⁵⁵.

Manytume, kad iš šios perspektyvos reikėtų vertinti ir LDK rusėniškų žemių konfesinės padėties pokyčius. 1596 m. sudarytą Brastos bažnytinę uniją, suvienijusią dalį Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) stačiatikių su katalikais, galima traktuoti kaip ATR Stačiatikių bažnyčios reformą, kuriai įtaką padarė katalikiškoji kontrreformacija ir potridentinė Katalikų bažnyčia⁵⁶. Ši unija buvo ne tik lūžis LDK rusėnų integracijos procese⁵⁷, bet ir Vakarų bei Vidurio Europos įtakos bažnytinio reguliavimo srityje ženklas.

Tiesa, negalime pamišti, kad Brastos uniją pripažino ne visi ATR stačiatikiai. Ji pagimdė nesutarimus tarp pastarųjų ir unitų⁵⁸. Netrukus po Brastos unijos sudarymo jos

⁵² Šį požiūrį galime laikyti pagrįstu. XVI a. LDK tiek Katalikų, tiek ir Stačiatikių bažnyčios protestantizmą suvokė kaip rimtą grėsmę ir blogį. *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sud. V. Ališauskas, Vilnius, 2006, p. 218, 221–222.

⁵³ O. H a l e c k i, *Europos istorijos...*, p. 183.

⁵⁴ Žr. F. B r a u d e l, *Civilizacijų gramatika*, iš prancūzų kalbos vertė D. Gintalas, mokslo redaktorius E. Saviščevas, Vilnius, 2020, p. 385–407.

⁵⁵ *Lietuvos istorija*, t. V, p. 36.

⁵⁶ D. B a r o n a s, R. Č e r n i u s, L. J o v a i š a, M. P a k n y s, E. R a i l a, A. S t r e i k u s, P. S u b a č i u s, min. veik., p. 221–223.

⁵⁷ A. B u m b l a u s k a s, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 388.

⁵⁸ Plačiau apie šią nesutarimų ištakas ir Brastos unijos įgyvendinimo problemas žr. K. C h o d y n i c k i, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa, 1934, s. 194–418; O. H a l e c k i, *From Florence...*, p. 199–419; М. В. Д м и т р и е в, Б. Н. Ф л о р я, С. Г. Я к о в е н к о, *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.*, ч. 1: *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, отв. ред. Б. Н. Флоря, Москва, 1996, с. 177–193; Б. Г у д з я к, *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, переклад з англійської М. Габлевич, під редакцією О. Турія, Львів, 2000, с. 273–320; R. Č e r n i u s, *Bažnytinė unija, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra...*, p. 72–93; М. В. Д м и т р и е в, *Между Римом и Царградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. (Труды исторического факультета МГУ*, ред. С. П. Карпов, вып. 22; сер. II, Исторические исследования: 7), Москва, 2003; A. M i r o n o w i c z, *Orthodoxy and Uniatism at the End of the Sixteenth Century and during the Seventeenth Century in the Polish-Lithuanian Commonwealth, Litauen und Ruthenien. Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Commu-*

nepripažinę Vilniaus stačiatikiai mėgino ieškoti paramos MDK⁵⁹. XVII a. pirmoje pusėje ATR likę stačiatikių vyskupai bei Zaporožės kazokai taip pat tikėjosi MDK pagalbos ginant ATR stačiatikių interesus⁶⁰. Tačiau esminga tai, kad šiai konfesijai priklausę ATR rusėnai netapatino savęs su MDK stačiatikiais, egzistavo atskiri jų religiniai identitetai, liturgija ir bažnytinė administracinė tvarka (tai ypač išryškėjo XVII a. antroje pusėje)⁶¹. Be to, XVII a. pirmojo trečdaliao ATR unitų ir stačiatikių publicistikoje abiejų konfesijų išpažinėjai buvo traktuojami kaip vienos tautos atstovai⁶².

LDK rusėniškų žemių kultūrinė padėtis

XX a. čekų kilmės istoriko, slavų ir Bizantijos istorijos tyrinėtojo Francio Dvorniko teigimu, Vakarų kultūros įtaka Lenkijos ir LDK rusėnams buvo vienas svarbiausių faktorių, lėmusių atskirtį tarp jų ir MDK gyventojų. Ši įtaka, istoriko nuomone, reiškėsi labai stipriai⁶³. Su tokia nuomone galima sutikti. Bažnytinės unijos idėjos sklaida buvo tik vienas iš požymių, liudijančių Vakarų ir Vidurio Europos šalių kultūrinę įtaką LDK rusėnams. Ši įtaka XVI a. antroje pusėje – XVII a. taip pat reiškėsi architektūroje (gotikinių ir barokinių cerkvių statyba), raštijoje (kirilinio rašto gotikinės struktūros susiformavimas, rusėniškų tekstų transkribavimas lotyniškais raidėmis ir vertimas į lenkų kalbą), kalbiniuose procesuose (lotynų ir lenkų kalbų įtaka rusėnų kalbai, lotynų ir lenkų kalbų paplitimas rusėnų visuomenėje)⁶⁴.

nication Zone (15th–18th Centuries), Herausg. von/Edited by S. Rohdewald, D. Frick, S. Wiederkehr (ser. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 71), Wiesbaden, 2007, s. 190–209; A. Brünig, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)* (ser. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 72), Wiesbaden, 2008, s. 248–326; A. Gil, I. Skoczylas, min. veik., p. 137–216; M. Hajduk, Unia brzeska 1596 roku, *Tragiczna w skutkach Unia Brzeska 1596*, zespół redakcyjny: Jego Ekscelejca Najprzewielebniejszy Arcybiskup Lubelski i Chełmski Abel... [et al.], Lublin–Hajnówka–Białystok, 2016, s. 24–89.

⁵⁹ Л. В. Тимошенко, Князь В.-К. Острожский и «единоверная» Московская Русь (к проблеме взаимоотношений православных религиозных культур Восточной Европы), *Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII веках: общее и различное*, ред. М. В. Дмитриев, Москва, 2012, с. 95.

⁶⁰ R. Černius, Bažnytinė unija, p. 86.

⁶¹ Ten pat, p. 91–92.

⁶² В. А. Воронин, «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого княжества Литовского конца XV – первой трети XVII в., *Древняя Русь после Древней Руси...*, с. 112.

⁶³ F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick; New Jersey, 1962, p. 348.

⁶⁴ A. Bumblauskas, Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės..., p. 22; E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo kelias...*, p. 224–225; A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 218; S. Temėlinas, Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse XIV–XVIII amžiuje: protestantų ir unitų tradicijos, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 28, 2011, p. 55–56; E. Gudavičius,

Taigi galime teigti, kad nuo XV a. LDK rusėniškosios teritorijos kultūriniu požiūriu vis labiau tolo nuo MDK ir artėjo prie Vakarų ir Vidurio Europos šalių. Tačiau kultūrinės šių šalių įtakos LDK rusėnams negalime vadinti europeizacija, nes Europos civilizacijos dalimi Rusios žemės tapo dar gerokai prieš XIV a. pabaigą. Tiksliau būtų kalbėti apie LDK rusėniškųjų teritorijų vesternizaciją⁶⁵. Šiame kontekste istoriografijoje išsakyta nuomonė, jog Vakarų ir Rytų Europos perskyra įvairiais Europos istorijos laikotarpiais buvo stabili⁶⁶, neatrodo pagrįsta.

LDK rusėniškų žemių kunigaikščių ir bajorų socialinė bei teisinė padėtis

LDK valdovo Jogailos ir valstybės branduolio žemių gyventojų katalikiškas krikštas lėmė ir socialinių procesų, Vakarų Europoje subrendusių dar gerokai prieš XIV a. pabaigą, įtaką visos valstybės ir jos rusėniškųjų teritorijų raidai. Kaip pastebi E. Gudavičius, Vakarų Europoje Katalikų bažnyčia skleidė nuosavybės įteisinimo sampratą ir spartino alodinių santykių raidą smulkaus alodo pajungimo stambiajam kryptimi. Pamažu klostėsi feodalizmas – individualių savininkų ir ryšių sistema, paremta tarnyba už teisių į turtą pripažinimą. Vidurio Rytų Europos šalys iš esmės kartojo šį feodalizmo raidos modelį⁶⁷.

Pagonių lietuvių žemėse, kaip ir lotyniškosios Vakarų Europos civilizacijos šalyse, socialinės santvarkos pagrindas buvo alodinis ūkis⁶⁸. Ši aplinkybė lėmė sąlyginai lengvą ir sparčią europinės feodalinės nuosavybės formos recepciją lietuvių žemėse po to, kai jos tapo katalikiškos. 1387 m. Jogailos privilegija LDK bajorams katalikams garantavo tėvoninį jų žemių valdymą už karo tarnybą, o tai iš esmės ženklino vasalinį bajorų žemėvaldos pobūdį⁶⁹.

Rusios teritorijose (ne tik tose, kurios priklausė LDK) iki XIV a. stambi žemės nuosavybė buvo menkai išplėtota⁷⁰, net jei bajorai ir gaudavo suteikčių, jos dažniausiai būdavo

Istorijos inžinierius..., p. 110; С. Ю. Т е м ч и н, Языки восточнославянской культуры Великого княжества Литовского и Польского королевства и религия, *Религия и русь, XV–XVIII вв...*, с. 93–106.

⁶⁵ Vakarų Europos šalių įtaką MDK XV–XVII a. tyrusi Rusijos istorikė Tatjana Černikova tapatina *europeizacijos* ir *vesternizacijos* sąvokas, žr. Т. Ч е р н и к о в а, *Европеизация России во второй половине XV–XVII веках* (сер. *Научная школа МГИМО*), Москва, 2012, с. 1; ta pati, *Россия и Европа. Начало диалога*, Москва, 2019, с. 17. Mes tokiam požiūriui nepritariame.

⁶⁶ Žr. N. D a v i e s, *Europe East and West*, London, 2007, p. 60.

⁶⁷ E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos europėjimo keliais...*, p. 22–23, 31; tas pats, *Istorijos inžinierius...*, p. 43–44, 126.

⁶⁸ A. B u m b l a u s k a s, *Senosios Lietuvos istorija...*, p. 272.

⁶⁹ E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 346; tas pats, *Lietuvos europėjimo keliais...*, p. 31–32; tas pats, *Istorijos inžinierius...*, p. 126.

⁷⁰ А. А. Г о р с к и й, О “феодализме”: “русском” и не только, *Средние века*, 2008, вып. 69, № 4, с. 24.

laikino pobūdžio⁷¹. Rusios žemėse bajorai tebuvo kunigaikščių kariauninkai, jie nesudarė vientiso sluoksnio ir neturėjo Vakarų Europos šalims būdingų luominių teisių ir privilegijų, apibrėžiančių jų statusą. Rusų metraščiuose minimi dažni atvejai, kai pasikeitus politinėms aplinkybėms bajorai nutraukdavo ryšius su savo kunigaikščiu ir pasirinkdavo tarnybą kitam kunigaikščiu⁷², liudija tokių ryšių silpnumo ir pažeidžiamumo tendenciją. Net ir po 1387 m. LDK rusėniškų žemių bajorų socialinė ir teisinė padėtis kurį laiką (iki XV a. ketvirto dešimtmečio) nepatyrė esminių pokyčių ir kardinaliai skyrėsi nuo LDK branduolio žemių bajorų padėties. 1387 ir 1413 m. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Jogailos bei Vytauto privilegijos buvo skirtos tik bajorams katalikams, bet ne stačiatikiams⁷³. Todėl stačiatikių rusėnų žemėse šios privilegijos negalėjo būti įgyvendinamos. Ir tik 1432 m. spalio 15 d. Lenkijos karalius Jogaila bei 1434 m. gegužės 6 d. Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis suteikė privilegijas, kurios daugeliu požiūrių sulygino LDK katalikų ir stačiatikių bajorų teises⁷⁴.

Priėmus šias dvi privilegijas, stačiatikybę išpažinusių LDK rusėnų bajorų teisinė padėtis kardinaliai pasikeitė. Nuo šiol jų (lygiai kaip ir LDK bajorų katalikų nuo 1387 m.) teisės Vakarų ir Vidurio Europos šalių pavyzdžiu imtos fiksuoti raštu. Rašytinės privilegijos Lietuvos didžiojo kunigaikščio bajorams, bendros katalikams ir stačiatikiams, sudarė sąlygas formuotis vieningam bajorų luomui. 1529 m. priimtas Pirmasis Lietuvos Statutas įtvirtino luominę rusėnų bajorų integraciją. Tuo metu LDK bajorų luomas, kurį sudarė ne tik bajorų, bet ir kunigaikščių sluoksniai, iš esmės jau nesiskyrė nuo kaimyninių Vidurio Europos šalių analogų⁷⁵. O MDK atveju negalime kalbėti nei apie įstatymus, apibrėžiančius valdovo ir jo pavaldinių santykius, nei apie luominių santykių juridinio įforminimo procesą⁷⁶.

⁷¹ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius, 2010, p. 60.

⁷² Apie šį reiškinį žr. A. A. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович, *Древняя Русь. Очерки политического и социального строя*, Москва, 2008, с. 209–269.

⁷³ Apie šių privilegijų reikšmę plačiau žr. *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 316–317; E. Saviščevas, *min. veik.*, p. 60–61.

⁷⁴ *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XIV: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. III: 1392–1501, collectus opera A. Lewicki, Kraków, 1894, dok. nr. 17, s. 523–524; dok. nr. 22, s. 529–531.

⁷⁵ E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 350; tas pats, *Lietuvos europėjimo keliais...*, p. 219; tas pats, *Istorijos inžinierius...*, p. 103–104.

⁷⁶ D. Kulyš, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: (renesansas ir barokas)*, Vilnius, 1992, p. 52–63; tas pats, *Res Lituana...*, p. 119–122; R. R. Тримоніенė, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje*, Šiauliai, 1996, p. 74; М. Е. Бычкова, *Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва, 1996, с. 164–166.

Prie vieningo LDK bajorų luomo formavimosi prisidėjo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto pradėta valstybės administravimo sistemos pertvarka⁷⁷, tiksliau, priemonės, kuriomis ši pertvarka buvo įgyvendinama. Šios pertvarkos esmė – sričių kunigaikščių keitimas Lietuvos didžiojo kunigaikščio skiriamais vietininkais (vėliau vaivadomis). Iš periferijos kunigaikščių atimant valdas ar didesnę jų dalį, jie būdavo priversti siaurinti išlaikomų karo tarnų (bajorų) kontingentus. Eugenijaus Saviščevo pastebėjimu, dalis periferijos kunigaikščių bajorų tapdavo Lietuvos didžiojo kunigaikščio bajorais ir tokiu būdu įsiliedavo į besiformuojantį LDK bajorų luomą. O tie senosios bajorijos atstovai, kurie likdavo priklausomi nuo periferijos kunigaikščių, atsidurdavo už privilegijuotos LDK bajorijos rato. Iš kunigaikščių atimtose pilyse įsitvirtinę Lietuvos didžiojo kunigaikščio vietininkai tapdavo svarbiausiais regionų administratoriais⁷⁸. Laikui bėgant stambesnės vietininkų administruojamos teritorijos (iš pradžių LDK branduolyje, o vėliau ir rusėniškose teritorijose) Lenkijos pavyzdžiu imtos versti vaivadijomis (jas administravę pareigūnai vadinti vaivadomis), kūrėsi pavietų struktūra. Taip, viena vertus, Vakarų ir Vidurio Europos valstybių (visų pirma Lenkijos)⁷⁹ pavyzdžiu pradėta teritorinė politika, sudariusi prielaidas LDK vidinei konsolidacijai ir rusėniškųjų teritorijų integracijai⁸⁰, kita vertus, pakirsti dar Kijevo Rusios laikais nusistovėję kunigaikščių ir jų bajorų ryšiai, kardinaliai pasikeitė pastarųjų socialinė ir teisinė padėtis.

Galime teigti, kad LDK rusėniškųjų teritorijų kunigaikščių ir bajorų socialinės ir teisinės padėties pokyčius po 1387 m. lėmė įtakos ir reiškiniai, sklidę iš Vakarų ir Vidurio Europos, pirmiausia iš kaimyninės Lenkijos. Tai dar vienas įrodymas, kad XV–XVI a. vyko sparti šių teritorijų vesternizacija.

LDK rusėniškų žemių miestiečių socialinė ir teisinė padėtis

Reikšmingų pokyčių po 1387 m. patyrė ne tik rusėniškų žemių kunigaikščiai ir bajorai, bet ir miestiečiai. Pamažu LDK miestuose plito saksų Magdeburgo teisė, keitėsi miestiečių teisinė padėtis. Tačiau lenkų istorikas Juliuszas Bardachas pažymi, kad ši teisė valstybės regionuose plito netolygiai. Intensyviausiai Magdeburgo teisė plito LDK vakarinėje dalyje. Rusėniškose LDK teritorijose šią teisę gavo sąlyginai nedaug

⁷⁷ Plačiau apie tai žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003, p. 156–160; tas pats, *Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje, Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 28; *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 269–272.

⁷⁸ E. Saviščevas, *min. veik.*, p. 60–62.

⁷⁹ Apie Europos šalyse vėlyvaisiais viduramžiais vykusių integracinius procesus žr. L. Moczulski, *min. veik.*, p. 255–256.

⁸⁰ *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 375.

miestų. Tokią situaciją istorikas sieja su rusėnų miestams būdingos savitos valdymo sistemos, paveldėtos dar iš Kijevo Rusios laikų, gyvybingumu⁸¹. Ši sistema pasižymėjo tuo, kad miestas nebuvo atskirtas nuo valsčiaus, jį valdė bendras miestiečių, prastuomenės (šaltiniuose vadinama *черные люди*) ir bajorų susirinkimas, vadinamas vieče⁸². Kita vertus, Kijevo Rusios miestų atveju negalima kalbėti apie kolektyvines miestiečių bendruomenių teises, egzistavusias Vakarų ir Vidurio Europos šalių savivaldžiuose miestuose⁸³.

J. Bardacho nuomone, Magdeburgo teisės sklaida LDK rusėniškuose miestuose griovė tradicinę jų valdymo sistemą⁸⁴. Tačiau su tokiu teiginiu negalime visiškai sutikti. Magdeburgo teisės normos nesudarė griežtai apibrėžtos sistemos, skirtinguose kraštuose ši teisė patirdavo įvairių transformacijų⁸⁵. LDK rusėniškuose miestuose net ir suteikus Magdeburgo teisę liko svarbūs dar Kijevo Rusios laikais susiformavę papročiai. Šios teisės nuostatos rusėnų miestuose taikytos atsižvelgiant į vietinę rašytinę ir paprotinę teisę⁸⁶. Vietinės ir Magdeburgo teisės susipynimas buvo viso Vidurio Rytų Europos regiono miestų bruožas⁸⁷. O MDK, priešingai nei šio regiono šalyse, miestai buvo pajungti griežtai valstybės kontrolei⁸⁸.

Taigi LDK rusėniški miestai nuo XV a. patyrė vesternizaciją. Tačiau šis procesas kardinaliai nekeitė nuo seno nusistovėjusios miestų valdymo sistemos, o tik suteikė jai naujų bruožų.

Rytų ir Vakarų Europos civilizacijoms būdingų kultūrinių reiškinių koegzistavimą LDK rusėniškų miestų gyvenime patvirtina ir sfragistikos duomenys. Anot lietuvių istoriko Edmundo Antano Rimšos, XIV a. pabaigoje – XV a. pabaigoje egzistavusiame Polocko miesto rašmeniniame antspaude

[...] atspindi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ankstyvasis sfragistikos formavimosi etapas, kuriame galima pastebėti stiprią Rytų kultūros (raštas, įrašo forma) įtaką ir pirmuosius vakarietiškus daigus (vienpusis antspaudavimo būdas). Tai ne „lenkiškai

⁸¹ J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, *Kwartalnik Historyczny*, 1980, R. 87, z. 1, s. 27–28.

⁸² Z. Kiaupa, *Miestai, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra...*, p. 354–355.

⁸³ O. Kozubskaja-Andrusiv, *Comparable aspects in urban development: Kievan Rus' and the European Middle Ages*, *Medieval East Central Europe...*, p. 139–156.

⁸⁴ J. Bardach, *min. veik.*, p. 28.

⁸⁵ *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 301.

⁸⁶ J. Machovenko, *Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*, Vilnius, 1999, p. 175; М. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцяў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск, 2008, с. 64.

⁸⁷ *Lietuvos istorija*, t. IV, p. 310–311.

⁸⁸ F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, vol. 3: *The Perspective of the World*, New York, 1984, p. 444.

moldaviška valachiška“ rusų antspaudų atmaina, kaip manė N. Lichačevas, o miestiečių kompromisinis sprendimas, susidūrus vienoje valstybėje vietos, Rytų ir Vakarų kultūroms. Šiame procese nugalėjo paskutinioji. Kita vertus, Polocko rašmeninis antspaudas neabejotinai buvo pavyzdžiu kaimyninio Vitebsko, tikriausiai Minsko, matyt, Oršos ir, galimas daiktas, kitų Lietuvos valstybės slaviškų žemių miestų seniausiems antspaudams, kurie dar nesurasti⁸⁹.

LDK rusėniškų žemių valstiečių socialinė ir teisinė padėtis

Po 1387 m. keitėsi ir rusėniškų žemių valstiečių padėtis. Rusios žemės nuo baltų ir kitų Europos kraštų skyrėsi tuo, kad jose valstiečių kiemai nebuvo išsiskyre iš kaimo bendruomenių (*муп*) žemėvaldos, žemės būdavo persidalijamos. Dėl šios priežasties Lietuvos didžiojo kunigaikščio administracija stengdavosi pajungti ne pavienius kiemus (kaip buvo lietuvių žemėse), bet ištikus kaimus. Vis dėlto ne tik lietuvių, bet ir rusėnų žemėse plito veldamų (priklausomų valstiečių) išlaikomi bajorų ūkiai, formavosi baudžiaviniai santykiai. Todėl laikui bėgant LDK valstiečių padėtis tapo panaši į kaimyninių Vidurio Europos šalių valstiečių⁹⁰.

Vakarų Europoje valstiečių sluoksnio raida aptariamuoju laikotarpiu pasižymėjo kitokiomis tendencijomis. Čia, priešingai nei Vidurio ir Rytų Europoje, valstiečių baudžiavinės priklausomybės liekanos sparčiai nyko⁹¹. Tiesa, baudžiovos įsigalėjimas Vidurio Europoje turėjo tam tikrą bendrą bruožą, nebūdingą MDK. Baudžiovą įtvirtinusį Valakų reforma LDK (taip pat rusėniškose jos teritorijose) buvo vykdoma pagal lenkiškąją žemėtvarkos modelį, kuris savo ruožtu buvo vokiško modelio kopija⁹². Tad ir šiuo atveju galime kalbėti apie Vidurio Europos šalių įtaką LDK ir jos rusėniškosioms teritorijoms.

Išvados

Viduramžiais krikščionybė esmingai veikė europiečių pasaulėžiūrą. Jos skilimas į katalikybę ir stačiatikybę lėmė galutinį Europos civilizacijos išsiskyrimą į lotyniškąją Vakarų Europos ir bizantiškąją Rytų Europos civilizacijas. Kijevo Rusios žemės, po 1054 m.

⁸⁹ E. R i m š a, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 1999, p. 467.

⁹⁰ E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 345.

⁹¹ Z. K i a u p a, J. K i a u p i e n ė, A. K u n c e v i č i u s, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 2000, p. 164.

⁹² E. G u d a v i č i u s, *Lietuvos istorija*, t. 1, p. 576.

schizmos likusios stačiatikiškomis, laikytinos bizantiškosios Rytų Europos civilizacijos dalimi. Prie LDK, valdomos pagonių kunigaikščių, XIII–XIV a. prijungtos Rusios žemės liko šios civilizacijos dalimi, nes šių žemių gyventojai ir toliau išpažino stačiatikybę, ji nebuvo varžoma. Todėl nėra pagrindo teigti, kad LDK rusėniškų regionų europeizacija prasidėjo tik po LDK valdovo Jogailos ir pagonių lietuvių, gyvenusių valstybės branduolio teritorijose, katalikiško krikšto.

Šie įvykiai sudarė prielaidas LDK branduolio teritorijų europeizacijai ir lėmė jų pritaipimą prie lotyniškosios Vakarų Europos civilizacijos regiono, istoriografijoje vadinamo Vidurio Rytų Europa. Tuo tarpu rusėniški LDK regionai XIV a. pabaigoje liko Rytų Europos civilizacijos dalimi, nes jų gyventojai kaip ir anksčiau išpažino stačiatikybę, o LDK valdovai jos nevaržė. Vis dėlto LDK valdovų tapimas katalikais lėmė itin sustiprėjusią Vakarų ir Vidurio Europos šalių (visų pirma Lenkijos) įtaką LDK rusėniškų regionų kultūrinei, socialinei ir teisinei raidai. Ši įtaka buvo fundamentali ir, kaip paaiškėjo, vienaip ar kitaip paveikė visus rusėnų sluoksnius, todėl gali būti traktuojama kaip rusėniškų regionų vesternizacija.

Šis reiškinys buvo viena svarbiausių priežasčių, lėmusių atskirtį tarp LDK rusėniškų regionų ir kitų buvusios Kijevo Rusios žemių, XV–XVI a. prijungtų prie MDK. XVI a. ši atskirtis jau buvo akivaizdi. Tuo pačiu metu Europoje prasidėjusi reformacija lėmė, kad katalikybės išpažinimas nebebuvo svarbiausia pritaipimo prie Vakarų Europos civilizacijos prielaida. Katalikų ir evangelikų Bažnyčių inicijuotos permainos bažnytinio reguliavimo srityje lėmė pačios krikščionybės pakitimą. Šių permainų kontekste, kaip išsiaiškinome, reikia vertinti ir 1596 m. Brastos bažnytinę uniją, suvienijusią dalį ATR stačiatikių su katalikais. Šios unijos sudarymas ženklino LDK rusėniškų regionų galutinį pritaipimą prie Vidurio Rytų Europos regiono.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. II: XVI amžius = Sources of Baltic religion and mythology. II: 16th century = Quellen der baltischen Religion und Mythologie. II: 16. Jahrhundert. Sud. N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes. Ad fidem codicum recensuit, emendavit annotationibusque criticis instruxit Eugenius Darkó. T. I: prefationem, codicum catalogum et libros I–IV, continens (sor. Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum a Collegio philologico classico Academiae litterarum Hungaricae publici iuris factae). Budapestini: Sumptibus Academiae litterarum hungaricae, 1922.

Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. XIV: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. T. III: 1392–1501. Collectus opera A. Lewicki. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1894.

Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 (Памятники XI–XV в.). Санкт Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1880.

ANDRIJAUSKAS, Antanas. *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija.* Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.

BABINSKAS, Nerijus. *Analitinės istorinės regionistikos paradigmos. Metodologinė-istoriografinė studija.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

BARDACH, Juliusz. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*, 1980, R. 87, z. 1, s. 21–51.

BARONAS, Darius. Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a. In: *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste.* Red. A. Nikžentaitis... [et al.]. Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 244–279.

BARONAS, Darius. Bizantija ir Lietuva. Saugus atstumas, atsargus bendrumas. *Naujasis Židinyš-Aidai*, 2012, Nr. 2, p. 103–108.

BARONAS, Darius; ROWELL, Stephen C. *The Conversion of Lithuania From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians.* Vilnius: The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015.

BRAUDEL, Fernand. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century.* Vol. 3: *The Perspective of the World.* New York: Harper and Row, 1984.

BRAUDEL, Fernand. *Civilizacijų gramatika.* Iš prancūzų kalbos vertė D. Gintalas, mokslo redaktorius E. Saviščevas. Vilnius: Kitos knygos, 2020.

BRÜNING, Alfons. *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)* (ser. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* Bd. 72). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.

BUMBLAUSKAS, Alfredas. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio. *Lietuvos istorijos studijos*, 1996, t. 3, p. 9–27.

BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795.* Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.

BUMBLAUSKAS, Alfredas. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 17, p. 9–26.

CHODYNICKI, Kazimierz. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632.* Warszawa: Skład Główny Kasa Imienia Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki, 1934.

CICĖNIENĖ, Rima. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. antrosios pusės): Daktaro disertacija.* Vilnius, 2011.

CONZE, Werner. *Ostmitteleuropa. Von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert.* Zweite, unveränderte Auflage. Herausgegeben und mit einem Nachwort von K. Zernack. München: Verlag C. H. Beck, 1993.

ČERNIUS, Remigijus. Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės Unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. In: *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui.* Sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas. Vilnius: Aidai, 1999, p. 235–262.

ČERNIUS, Remigijus. Bažnytinė unija. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Sud. V. Ališauskas... [et al.]. Vilnius: Aidai, 2001, p. 72–93.

DAVIES, Norman. *Europa: istorija*. Iš anglų kalbos vertė L. Tamas ir V. Petrukaitis. Vilnius: Vaga, 2002.

DAVIES, Norman. *Europe East and West*. London: Pimlico, 2007.

DVORNIK, Francis. *The Slavs in European History and Civilization*. New Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press, 1962.

FONT, Márta. The emergence of East Central Europe and approaches to internal differentiation. In: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective. From Frontier Zones to Lands in Focus*. Edited by G. Jaritz and K. Szende. London and New York: Routledge, 2016, p. 24–36.

GIL, Andrzej; SKOCZYLAŚ, Ihor. *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*. Lublin–Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014.

GIRKONTAS, Robertas. LDK stačiatikių bažnyčios ištakos. Kijevo metropolijos formavimosi ir struktūralizacijos X–XIII a. politinis aspektas. In: *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui*. Vyr. red. I. Valikonytė. Vilnius: Vaga, 2001, p. 43–66.

GRAFF, Tomasz. Sobór w Konstancji wobec monarchii polsko-litewskiej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 2014, Nr. 141, z. 2: *Unia horodelska 1413*, s. 511–529.

GRALA, Hieronim. Rzeczpospolita wobec pretensji Moskwy/Rosji do ziem ruskich. In: *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*. Red. Ł. Adamski. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2017, s. 19–58.

GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos istorija*. T. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999.

GUDAVIČIUS, Edvardas. Gudai. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Sud. V. Ališauskas... [et al.]. Vilnius: Aidai, 2001, p. 197–206.

GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*. Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius: Aidai, 2002.

GUDAVIČIUS, Edvardas. *Istorijos inžinierius. Edvardo Gudavičiaus tekstai apie Lietuvą, Europą ir pasaulį*. Sud. A. Švedas. Vilnius: Aukso žuvis, 2019.

HAJDUK, Mikołaj. Unia brzeska 1596 roku. In: *Tragiczna w skutkach Unia Brzeska 1596*. Zespół redakcyjny: Jego Ekscelencja Najprzewielebniejszy Arcybiskup Lubelski i Chełmski Abel... [et al.]. Lublin–Hajnówka–Białystok: Orthdruk sp. z o.o., 2016, s. 24–89.

HALECKI, Oscar. *From Florence to Brest (1439–1596)*. Rome: Sacrum Poloniae Millennium, 1958.

HALECKI, Oscar. *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. Second Edition. Edited by A. L. Simon. Florida: Simon Publications, 1980.

HALECKI, Oskar. *Europos istorijos ribos ir skirstymai*. Iš anglų kalbos vertė N. Babinskas. Vilnius: Margi raštai, 2014.

HUNTINGTON, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 2003.

ISAJEWICZ, Jarosław. Post-Byzantine and Latin Civilizations in East-Central Europe: Zones of Coexistence and of Mutual Influence. In: *East-Central Europe's Position within Europe. Between East and West = L'Europe du Centre-Est dans l'espace européen. Entre l'Est et l'Ouest*. Edited by J. Kłoczowski. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004, p. 191–207.

KAZIMIERCZYK, Jolanta. *Zrozumieć Rosję. Uniwersalizm w kulturze Rusi od IX do XVI wieku*. Kraków: AVALON, 2008.

KIAUPA, Zigmantas; KIAUPIENĖ, Jūratė; KUNCEVIČIUS, Albinas. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 2000.

KIAUPA, Zigmantas. Miestai. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Sud. V. Ališauskas... [et al.]. Vilnius: Aidai, 2001, p. 351–364.

KIAUPIENĖ, Jūratė. *Tarp Romos ir Bizantijos: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės kultūros aukso amžius. XV a. antroji pusė – XVII a. pirmoji pusė*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.

KIRKIENĖ, Genutė. *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984.

KŁOCZOWSKI, Jerzy. *East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region*. Translated by Ch. Garbowski. Lublin: Institute of East Central Europe, 1995.

KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Młodsza Europa: Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1998.

KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Europa. Rzeczpospolita wielu narodów. Świadectwa, wywiady, przemówienia i szkice z lat 1990–2012*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2012.

KŁOCZOWSKI, Jerzy. Europa Środkowo-Wschodnia jako przedmiot badań. *Kwartalnik Historyczny*, 2013, R. CXX, 2013, 4, s. 833–843.

KONECZNY, Feliks. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej. *Ateneum wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego*, 1926, rok 3, z. 10–11, s. 194–264.

KORPELA, Jukka. Das Kiever Russland – eine historiographische Fiktion? In: *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*. Red. A. Nikžentaitis... [et al.]. Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 127–159.

KOZUBSKA-ANDRUSIV, Olha. Comparable aspects in urban development: Kievan Rus' and the European Middle Ages. In: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective. From Frontier Zones to Lands in Focus*. Edited by G. Jaritz and K. Szende. London and New York: Routledge, 2016, p. 139–156.

Krikščionybės Lietuvoje istorija. Sud. V. Ališauskas. Vilnius: Aidai, 2006.

KUOLYS, Darius. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: (renesansas ir barokas)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.

KUOLYS, Darius. *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija. Pirmoji knyga: Respublikos steigimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Lietuvos istorija. T. III: BARONAS, Darius; DUBONIS, Artūras; PETRAUSKAS, Rimvydas. *XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*. Vilnius: Baltos lankos, 2012.

Lietuvos istorija. T. IV: KIAUPIENĖ, Jūratė; PETRAUSKAS, Rimvydas. *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* Vilnius: Baltos lankos, 2009.

Lietuvos istorija. T. V: KIAUPIENĖ, Jūratė; LUKŠAITĖ, Ingė. *Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais.* Vilnius: Baltos lankos, 2013.

MACHOVENKO, Jevgenij. *Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.

MICHALEWICZOWA, Maria. Sapieha (Sopieha, Sopiężyc, Sopiha) Iwan (Iwaszko, Jan). *Polski słownik biograficzny*, 1993, t. 34/4, z. 143 (Sanguszko Dymitr – Sapieha Jan), s. 613–618.

MIRONOWICZ, Antoni. Orthodoxy and Uniatism at the End of the Sixteenth Century and during the Seventeenth Century in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In: *Litauen und Ruthenien. Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries)*. Herausgegeben von/Edited by S. Rohdewald, D. Frick, S. Wiederkehr (ser. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Bd. 71). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007, S. 190–209.

MOCZULSKI, Leszek. *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*. Warszawa: Bellona, 2010.

NAUMOW, Aleksander. Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstancji (1418). *Latopisy Akademii Supraskiej*, 2014, vol. 5: *Synody Cerkwi prawosławnej w I Rzeczypospolitej*, s. 41–56.

NIKODEM, Jarosław. *Litwa (Seria Początki Państw)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2018.

PELENSKI, Jarosław. The Origins of the Official Muscovite Claims to the “Kievan Inheritance”. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977, Vol. I, No. 1, March 1977, p. 29–52.

PELENSKI, Jarosław. The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan “Imperial Inheritance”. *Harvard Ukrainian Studies*, 1984, Vol. VII, 1983: *Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, p. 520–531.

PETRAUSKAS, Rimvydas. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius: Aidai, 2003.

PETRAUSKAS, Rimvydas. Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 19–30.

PETRAUSKAS, Rimvydas. Riteriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje. In: *Istorijos šaltinių tyrimai*. T. 1. Sud. D. Antanavičius, D. Baronas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008, p. 91–113.

PLIGUZOV, Andrei. On the Title “Metropolitan of Kiev and All Rus’”. *Harvard Ukrainian Studies*, 1992, Vol. XV, No. 3/4, December 1991, p. 340–353.

POPPE, Andrzej. Two Concepts of the Conversion of Rus’ in Kievan Writings. *Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. XII/XIII, 1988/1989: *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus’-Ukraine*, p. 488–504.

POPPE, Andrzej. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300. *Harvard Ukrainian Studies*, 2001, Vol. XXI, No. 3/4, December 1997, p. 311–392.

PRESTEL, David K. Vladimir’s Conversion to Christianity: Divine Providence and the Taking of Kherson. In: *The Tapestry of Russian Christianity: Studies in History and Culture* (Ser. *Ohio Slavic Papers*. Vol. 10. *Eastern Christian Studies*. Vol. 2). Ed. by N. Lupinin, D. Ostrowski and J. B. Spock. Columbus, Ohio: Department of Slavic and East European Languages and Cultures

with the assistance of the Resource Center for Medieval Slavic Studies, The Ohio State University, 2016, p. 1–21.

PRITSAK, Omeljan. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea. *Harvard Ukrainian Studies*, 1987, Vol. X, No. 3/4, December 1986: *Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe*, p. 279–300.

PRZEKOP, Edmund. *Rzym–Konstantynopol. Na drogach podziału i pojednania*. Olsztyn: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne, 1987.

RIMŠA, Edmundas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*. Vilnius: Žara, 1999.

ROWELL, Stephen C. Lietuva – krikščionybės pylimas?: Vienos XV amžiaus ideologijos pasisavinimas. In: *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*. Sud. D. Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002, p. 17–32.

ROWELL, Stephen C. Naujieji kryžiaus žygiuotojai: LDK ir Bizantijos santykiai XIV–XV a. sandūroje. Ar Vytautas Didysis buvo Lietuvos kryžiaus žygių prieš turkus bei totorius pradininkas? In: *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje. Mokslinių straipsnių rinkinys*. Sud. R. R. Trimonienė, R. Jurgaitis. Šiauliai: Saulės delta, 2007, p. 181–205.

ROWLAND, Daniel B. Moscow – The Third Rome or the New Israel? *The Russian Review*, Oct., 1996, Vol. 55, No. 4, p. 591–614.

SAVIŠČEVAS, Eugenijus. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

STRÉMOOUKHOFF, Dimitri. Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine. *Speculum*, Jan., 1953, Vol. 28, No. 1, p. 84–101.

SZÜCS, Jenő. The Three Historical Regions of Europe: An outline. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1983, Vol. 29, No. 2/4, p. 131–184.

ŠEVČENKO, Ihor. *Byzantine Roots of Ukrainian Christianity (The Millennium Series)*. Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Studies Fund, Harvard University, 1984.

ŠEVČENKO, Ihor. *Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century (The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research monograph series. 1)*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996.

TACHIAOS, Anthony-Emil N. The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of Their Spiritual and Cultural Activity. *Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. XII/XIII, 1988/1989: *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*, p. 430–445.

TEMČINAS, Sergejus. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vyr. red. V. B. Pšibilskis. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2008, p. 129–156.

TEMČINAS, Sergejus. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse XIV–XVIII amžiuje: protestantų ir unitų tradicijos. *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 28, p. 44–59.

TOLOCHKO, Petro. Volodimer Svjatoslavič's Choice of Religion: Fact or Fiction? *Harvard Ukrainian Studies*, 1990, Vol. XII/XIII, 1988/1989: *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*, p. 816–829.

TOYNBEE, Arnold J. *A Study of History. Abridgement of Volumes I–VI by D.C. Somervell.* New York; London: Oxford Univ. Press, 1947.

TRIMONIENĖ, Rita Regina. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje.* Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas, 1996.

WANDYCZ, Piotr S. *Laisvės kaina. Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties.* Iš anglų kalbos vertė A. Sabonis. Vilnius: Baltos lankos, 1997.

АБЕЛЕНЦЕВА, Ольга А. *Митрополит Иона и установление автокефалии Русской Церкви.* С.-Петербург: Альянс-Архео, 2009.

АФАНАСЕНКО, Юрий Ю. *Митрополит Григорий Цамблак в общественно-политической и церковной жизни Восточной Европы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.* Минск, 2016.

БАРОНАС, Дарюс. Католичество и православие в едином пространстве Великого княжества Литовского, XV – нач. XVI в. In: *Религия и русь, XV–XVIII вв. (сер. Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени).* Отв. сост. А. В. Доронин. Москва: Политическая энциклопедия, 2020, с. 20–31.

БАУЭР, Елена А. *Идея «Москва – третий Рим» в русской общественной мысли конца XV – начала XVII вв. Отечественная историография XX столетия. Монография.* Нижневартовск: Издательство Нижневартовского государственного гуманитарного университета, 2011.

БЫЧКОВА, Маргарита Е. *Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Опыт сравнительно–исторического изучения политического строя.* Москва: Институт российской истории РАН, 1996.

ВОРОНИН, Василий А. «Свиток Ярославль» в церковной и интеллектуальной жизни Великого княжества Литовского конца XV – первой трети XVII в. In: *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства (сер. Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени).* Отв. сост. А. В. Доронин. Москва: Политическая энциклопедия, 2017, с. 106–118.

ГОРСКИЙ, Антон А.; КУЧКИН, Владимир А.; ЛУКИН, Павел В.; СТЕФАНОВИЧ, Петр С. *Древняя Русь. Очерки политического и социального строя.* Москва: ИНДРИК, 2008.

ГОРСКИЙ, Антон А., О “феодализме”: “русском” и не только. *Средние века*, 2008, вып. 69, № 4, с. 9–26.

ГРАЛЯ, Хероним. «Ruś pasza» vs. Московия. Наследие Древней Руси как инструмент дипломатии Польско-литовского государства XVI – первой половины XVII в. In: *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства (сер. Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени).* Отв. сост. А. В. Доронин. Москва: Политическая энциклопедия, 2017, с. 215–241.

ГРАЛЯ, Хероним. Была ли «Святая Русь» «местом памяти» руси Речи Посполитой? In: *«Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. (сер. Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени).* Отв. ред. А. В. Доронин. Москва: Политическая энциклопедия, 2019, с. 260–291.

ГУДЗЯК, Борис. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.* Переклад з англійської М. Габлевич, під редакцією О. Турія. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000.

ДЗЯРНОВИЧ, Олег; БЫРЛЭДЯНУ, Виржилиу; ТИМОШЕНКО, Леонид. *Сны о Византии? Место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы*. Вильнюс: ЕГУ, 2014.

ДМИТРИЕВ, Михаил В.; ФЛОРЯ, Борис Н.; ЯКОВЕНКО, Сергей Г. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Ч. 1: Брестская уния 1596 г. Исторические причины*. Отв. ред. Б. Н. Флоря. Москва: Индрик, 1996.

ДМИТРИЕВ, Михаил В. *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. (Труды исторического факультета МГУ. Ред. С. П. Карпов. Вып. 22; Сер. II, Исторические исследования: 7)*. Москва: Издательство Московского университета, 2003.

ЗЕМА, Валерій С. *Флорентійська унія та автокефалія церкви. Український історичний журнал*, 2003, № 1, с. 53–67.

ЗЭМА, Валерий Е. *Флорентийская уния и автокефалия Московской церкви. Некоторые наблюдения над нарративными источниками. Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union Soviétique, Etats indépendants*, 2005, vol. 46, No. 1–2, p. 397–409.

КРОМ, Михаил М. *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. (сер. Исторические исследования)*. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010.

МАКАРАЎ, Максім. *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва мэтаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.* Мінск: УП «Экаперспектыва», 2008.

МАЛЕТО, Елена И. *Средневековая Русь и Константинополь. Дипломатические отношения в конце XIV – середине XV в. (сер. Новейшие исследования по истории России, вып. 13)*. Москва: Центрполиграф, 2018.

МАРТЫНЮК, Алексей В. *Восточная Европа середины XV века в сочинении Лаоника Халкокондила*. In: *ALBA RUSCIA: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*. Ред. А. В. Мартынюк. Москва: Квадрига, 2015, с. 122–143.

МЫЛЬНИКОВ, Александр С. *Мифологемы «Кесарь Август» и «Москва – третий Рим», или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира. Славяне и их соседи*, 2004, вып. 11: *Славянский мир между Римом и Константинополем*, с. 184–208.

ОГЛОБЛИН, Олександр. *Московська Теорія III Риму в XVI–XVII стол. (сер. Теорія Третього Риму. Збірник праць членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі*. Ред. І. Мірчук). Мюнхен: Церковно–Археологічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951.

ПЕТРУХИН, Владимир Я. *Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в.* In: *Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия (сер. Studia historica)*. Отв. ред. Б. Н. Флоря. Москва: Языки славянской культуры, 2002, с. 60–132.

ПЕТРУХИН, Владимир Я. *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Москва: Форум, Неолит, 2014.

ПИККИО, Риккардо. *Slavia Orthodoxa: Литература и язык* (сер. *Studia Philologica*). Москва: Знак, 2003.

РИЧКА, Володимир М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ: Національна академія наук України; Інститут історії України, 2005.

РИЧКА, Володимир М. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). Київ: Національна академія наук України; Інститут історії України; Центр досліджень з історії Київської Русі, 2013.

РУСИНА, Елена В. Флорентийская уния и русь: этнокультурный аспект. In: *Религия и русь, XV–XVIII вв.* (сер. *Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени*). Отв. сост. А. В. Доронин. Москва: Политическая энциклопедия, 2020, с. 32–51.

СЕМЕНЧУК, Альбина А. Европеизация Великого Княжества Литовского. *Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя А. Гуманітарныя навукі = Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки = Herald of Polotsk State University. Series A. Humanity sciences*, 2019, № 1, с. 30–42.

СИНИЦЫНА, Нина В. *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*. Москва: Индрик, 1998.

ТЕМЧИН, Сергей Ю. Языки восточнославянской культуры Великого княжества Литовского и Польского королевства и религия. In: *Религия и русь, XV–XVIII вв.* (сер. *Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени*). Отв. сост. А. В. Доронин. Москва: Политическая энциклопедия, 2020, с. 93–106.

ТИМОШЕНКО, Леонид В. Князь В.-К. Острожский и «единоверная» Московская Русь (к проблеме взаимоотношений православных религиозных культур Восточной Европы). In: *Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII веках: общее и различное*. Ред. М. В. Дмитриев. Москва: Индрик, 2012, с. 82–109.

ФЛОРЯ, Борис Н. *У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век)* (сер. *Славянская библиотека*). Санкт-Петербург: Алетейя, 2004.

ФЛОРЯ, Борис Н. Западнорусская митрополия. *Православная энциклопедия*, 2008, т. XIX, с. 612–615.

ЧЕРНИКОВА, Татьяна. *Европеизация России во второй половине XV–XVII веках* (сер. *Научная школа МГИМО*). Москва: МГИМО-Университет, 2012.

ЧЕРНИКОВА, Татьяна В. *Россия и Европа. Начало диалога*. Москва: Академический проект; Издательство «Культура», 2019.

ШЕВЧЕНКО, Игор. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку 18 століття*. Авторизований переклад з англійської: М. Габлевич, наукова редакція: А. Ясіновський. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014.

ЩАПОВ, Ярослав Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X–XII в. In: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1985 год*. Отв. ред. А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1986, с. 58–62.

THE RUTHENIAN LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: BETWEEN EAST AND EAST CENTRAL EUROPE

Summary

ANDRIUS JURKEVIČIUS

Some historians (E. Gudavičius, A. Semenchuk) write that when the core lands of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) became Christian in 1387, the Europeanisation process started in the state. But there had been significant differences between its political nucleus and the peripheral regions (the Ruthenian lands) which are hardly taken into account by these historians. This article looks at the questions whether the Europeanisation process in the Ruthenian lands of the GDL really started after 1387, and which European region or regions these lands could be assigned to. For this, we decided to find out how Europe was understood in the 13th to the 16th centuries, and what kind of changes took place in the Ruthenian lands of the GDL during that time. The research shows that the European world-view in the Middle Ages was closely connected with Christianity. The lands of Kievan Rus' remained Orthodox after the Great Schism of 1054, and should be considered part of Byzantine East European civilisation. Some of the lands of Kievan Rus', occupied by the GDL in the 13th and 14th centuries, remained Orthodox, although they were ruled by the pagan grand dukes of Lithuania. So there is no reason to say that the Europeanisation process in the Ruthenian lands of the GDL only started after 1387. They belonged to Byzantine East European civilisation long before that. The Christianisation of the core lands of the GDL, mostly inhabited by pagan Lithuanians, determined the Europeanisation process only in this part of the GDL. After 1387, these lands became part of Catholic West European civilisation, and one of its regions, called East Central Europe. The Ruthenian lands of the GDL remained Orthodox after 1387. So they remained part of the Byzantine East European civilisation as well. But after 1387, these lands experienced the huge influence of West and Central European countries (especially Poland), which affected all social groups. This influence can be described as the Westernisation of the Ruthenian lands of the GDL. It was one of the main reasons for the separation of these lands and the lands of Kievan Rus' which belonged to the Grand Duchy of Moscow. This separation was already obvious in the 16th century. At the same time, the profession of Roman Catholicism ceased to be the most important precondition for adaptation to West European civilisation. The changes initiated by the Catholic and Protestant churches in the field of ecclesiastical regulation led to a change in Christianity itself. The ecclesiastical Union of Brest, concluded in 1596, should be evaluated in the context of these changes, as we found in our research. It marked not only the unification of Orthodox and Catholics in the GDL and Poland, but the final adaptation of the Ruthenian lands of the GDL to East Central Europe as well.

Gauta 2021 m. vasario mėn.

Priimta 2021 m. kovo mėn.

Andrius Jurkevičius – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių interesų kryptys: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėniški regionai XIII–XVI a., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės geopolitinė padėtis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės (Rusijos valstybės) santykiai.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: andrius.jurkevicius1989@gmail.com.